

УДК 37.016:811.161.2

Олена Дуденко, Інна Шевчук

ПОРІВНЯЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДО МЕТОДИКИ РОЗРІЗНЕННЯ ПОРІВНЯНЬ ПРИ ВИВЧЕННІ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

У статті автори торкаються проблеми розрізнення порівняльних зворотів і неповних підрядних порівняльних речень. Проаналізовано погляди мовознавців на цю проблему, а також шкільні підручники із рідної мови для 8 і 9 класів, де саме розглядаються ці мовні одиниці. Відзначено, що автори підручників не завжди уважно добирають цитатний ілюстративний матеріал із художньої літератури, допускають граматичні неточності, не пропонують чіткі критерії розрізнення названих одиниць, що заважає учням виробити навички їх розмежування й аналізу.

Ключові слова: порівняння, порівняльний зворот, підрядне порівняльне речення, вивчення порівняльного звороту у 8 класі; вивчення підрядних порівняльних речень у 9 класі.

В статье поднимается проблема определения различительных признаков сравнительных оборотов и неполных придаточных сравнительных предложений. Проанализированы взгляды языковедов на эту проблему, а также школьные учебники для 8 и 9 классов по родному языку, где рассматриваются именно эти языковые единицы. Отмечено, что авторы школьных учебников не всегда внимательно подбирают учебный материал из художественной литературы, допускают неточности, что мешает ученикам выработать четкие критерии разграничения названных единиц.

Ключевые слова: сравнение, сравнительный оборот, придаточное сравнительное предложение, изучение сравнительного оборота в 8 классе; изучение придаточных сравнительных предложений в 9 классе.

The article deals with the problem of distinguishing comparative phrases and incomplete comparative subordinate clauses in school textbooks on native language for 8th and 9th forms where these language units are studied. The object of offered research is studying of syntactic features of comparative constructions at school. The purpose of the article is systematization of linguists' views to distinguish comparative phrases and incomplete comparative subordinate clauses to develop clear criteria of their differentiation, as well as a comparative analysis of school textbooks on native language for 8th and 9th forms where they study just these linguistic units. It was noted that the authors of school textbooks do not always carefully select illustrative material, allow

grammatical errors. Exercises with comparative constructions which will help students to develop distinct skills for distinguishing mentioned units were offered.

Key words: *comparison, comparative phrase, comparative subordinate clauses, studying of comparative phrase in 8th form, studying of comparative subordinate clauses in 9th form.*

Порівняння належить до особливостей людського мислення і пізнання, тому й порівняльні конструкції з давніх-давен увійшли в усне та писемне мовлення. Останні вивчаються, описуються, аналізуються ще з античних часів, проте й досі не мають чітких диференційних рис та критеріїв розрізнення. Наприклад, у реченні: А ранок розгорався, як золото на сонці (І. Неч.-Лев.) – бачимо неповне підрядне з пропущеним присудком, адже біля підмета золото є обставина місця на сонці, яка становить групу присудка, який пропущено, але легко відновити з попереднього контексту. Однак у шкільному підручнику для 8 кл. читаємо, що виділений фрагмент є обставиною місця [2, с. 98]. І таких неточностей багато у різних навчальних посібниках для школи, що є негативним явищем, адже не сприяє виробленню чітких навичок розрізнення порівняльних конструкцій в учнів, ставить у незручне становище їхніх учителів. Тому підняту проблему вважаємо актуальною і важливою.

Зауважимо, що порівняння вивчається дослідниками у філософському, логічному та лінгвістичному аспектах. Лінгвісти розглядають його як об'єкт синтаксису, лексикології, фразеології, стилістики, ономазіології та ін. Зокрема, синтаксичні особливості порівняльних конструкцій, яких торкається пропоноване дослідження, розкриваються у монографії І. К. Кучеренка [1959], дисертаціях Г. Довженко [1969], М. Заборної [1997], О. Марчук [2002], Л. Прокопчук [2000], С. Рошко [2001], Н. Шаповалової [1998] та ін. Кожен із названих учених пропонував певні шляхи розв'язання означеної у назві проблеми. Написано чимало статей, де назване граматичне завдання постає знов і знов [1; 7; 12].

Однак погляди сучасних науковців на структуру, семантику й функції порівняльних конструкцій до останнього часу не є узгодженими й нерідко суперечать один одному, що свідчить про відсутність загальноприйнятої концепції порівняння в українській мові. Проблема практичного розмежування порівняльних зворотів і неповних підрядних порівняльних речень залишається дискусійною [13, с. 3]. На жаль, адже критерії розрізнення мають бути зрозуміло відображені у шкільних підручниках з рідної мови, ними мають послуговуватися автори при доборі навчального матеріалу до вправ і завдань.

Тому об'єктом пропонованого дослідження є вивчення у школі синтаксичних особливостей порівняльних конструкцій. Мета статті – систематизувати погляди мовознавців на розрізнення порівняльних

зворотів і неповних підрядних порівняльних речень для вироблення чітких критеріїв їх розмежування, а також проаналізувати шкільні підручники для 8 і 9 класів із рідної мови, де саме розглядаються ці мовні одиниці.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

– з'ясувати погляди мовознавців на визначення поняття «порівняльний зворот» та критерії його відмежування від неповного підрядного порівняльного речення;

– проаналізувати підручники з рідної мови для 8 кл. загальноосвітніх шкіл, де вивчається порівняльний зворот, а також для 9 кл., де розглядаються підрядні порівняльні речення;

– верифікувати ілюстративний матеріал, поданий у вправах та теоретичному викладі.

Однакові за синтаксичним складом порівняльні конструкції нерідко одні мовознавці вважають членами речення, а інші – підрядними реченнями. Найбільш дискусійним у цьому зв'язку залишається питання про порівняльні конструкції, у яких об'єктом порівняння виступає називний відмінок іменника чи субстантивованих слів із залежними словами чи без них.

І. Кучеренко відстоював погляд, що порівняльні звороти на взірць «Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима», «Мар'я не прибиралась, як учора», «...і вона солодка, як мед» є неповними підрядними реченнями [9].

Г. Довженко в дисертації, присвяченій порівняльним конструкціям у художніх творах М. М. Коцюбинського [6], пропонує: якщо порівняльна конструкція має у своєму складі другорядні члени, залежні від присудка, то вона є підрядним реченням навіть за відсутності в ній самого присудка.

Проблемі розмежування порівняльних зворотів і підрядних речень спеціальну статтю присвятив Д. Баранник [1]. На його думку, порівняльна конструкція є підрядним реченням лише тоді, коли «вона становить певне твердження, повідомлення і може бути співвіднесеною з окремим судженням»; наприклад, у реченні І молода зоря золоторога сіда, як птиця, в шумні явори (А. Малишко) порівняння як птиця є підрядним реченням, бо тут можна домислити присудок, умовно «вирівняти» це неповне речення: «...як сідає птиця...» [1, с. 8]. А, скажімо, у реченні Вова прийшов у школу, мов важка чорна хмара (О. Копиленко) «експеримент з мисленим доповненням» узагалі неможливий без порушення композиції всього висловлення», тому це не підрядне речення, а зворот [1, с. 9].

І. Вихованець у статті «Порівняльний зворот» дає чітке і конкретне визначення: «Порівняльний зворот – частина простого речення, яка складається з порівняльного сполучника та повнозначного слова і виражає значення порівняння» [3, с. 467]. Серед ілюстрацій порівняльних зворотів учений наводить: Я втомлена, як квітка восени (Л. Костенко), Дні проходять, як риба по темному дні (Є. Маланюк) [3, с. 467–468]. У статті ж

Л. Мацько подібна конструкція кваліфікується як підрядне речення: Спливло життя, як листя за водою (Л. Костенко) [11, с. 470].

Розташовані поряд енциклопедичні статті двох авторів, відомих українських мовознавців, у розмежуванні зворотів та речень суперечать, як бачимо, одна одній.

Існують порівняльні конструкції, у яких за відсутності присудка наявний свій суб'єкт дії і додаток, залежний від того відсутнього присудка: Вона йшла за ним покійно, як теля за мамкою (МВ). Такі конструкції вчені вважають порівняльними реченнями, особливо коли ці конструкції мають ще й інші компоненти групи присудка (залежні звороти чи підрядні), пор.: Він блимав, як свічка під вітром, і в першу мить Стас подумав, що то, певно, літак чи якийсь НЛО... (Люко Дашвар); Іветта поглядом, наче факір вогнем, накреслила у повітрі: «Обережно»... (Люко Дашвар); ...коли Ліда з'явилась у вітальні з великим порцеляновим тарелем, на якому розляглася фарширована щука, Стас видавався радісно-здивованим і навіть приголомшеним, як той волоцюжка, що порпався у смітті та знайшов скарб (Люко Дашвар).

Г. Довженко у статті про неповні підрядні речення і другорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями [7] одною з перших почала широко вживати активний і нині термін порівняльний зворот [7, с. 31] і визнала неповними підрядними реченнями (а не зворотом простого речення) розглянуті вище структури з пропущеним підметом, а також структури з пропущеним присудком (напр. ...червоні уста ворухилися, наче кров'ю бризкали (Люко Дашвар); Ада скривилася, мов лимонів обжерлася, кивнула (Люко Дашвар)). У таких реченнях пропущений підмет чи присудок легко встановлюється з головного речення.

Таким чином, якщо пропущений присудок, лексично однаковий з присудком головного речення, легко відновити, якщо в складі підрядного речення, крім підмета, є додатки чи обставини, залежні від присудка змістом і граматичною формою, то маємо вже не зворот, а неповне речення: Він відчував наближення матері, як птахи близьку грозу, і як Вербицькі не намагалися знайти тому пояснення, – його не було (Люко Дашвар); Іветта Андріївна Вербицька інстинктивно стиснула ніздрі, ніби хлорка в ніс (Люко Дашвар).

Якщо іменник є назвою не конкретного предмета як носія комплексу ознак, властивостей, а предмета взагалі як виразника однієї типової ознаки, то такі іменники не виконують ролі підмета у підрядному реченні, отже, порівняльна конструкція є другорядним членом речення. У реченні такі іменники з порівняльним сполучником виконують роль обставини (Сидить він весь час у машині, наче засватаний! (Люко Дашвар); Розреготався, як навіжений (Люко Дашвар); За півгодини дурної забави Стас змерз, як цуцик (Люко Дашвар); ...директор почервонів як варений буряк (Люко Дашвар)), означення (Двері відчинила молода, кругла, як сонце, жінка з

рум'яними щоками (Люко Дашвар); Двері відчинила бліда як смерть Іветта (Люко Дашвар)).

Однак називний відмінок іменника може означати цілком конкретний предмет, з яким порівнюється інший. В таких випадках він виконує роль підмета підрядного речення, присудок при якому пропущено: Платон – неймовірний. І такий же красивий, як мама (Люко Дашвар); Камінь красивий... Синій, як твої очі (Люко Дашвар); Тимур Із Машею – новенькі, як і ви (Люко Дашвар).

На думку дослідників, якщо однослівні порівняння у формі називного відмінка легко трансформуються у форму орудного відмінка, це доводить їхню причетність до порівняльних зворотів, а не до неповних порівняльних речень: В'їлися в мене злидні, як п'явки! (Люко Дашвар) (= п'явками); Я з приводу сережок... – повторила, як пароль (Люко Дашвар) (= паролем); ...пузате золоте сердечко валялося на підлозі, як непотріб (Люко Дашвар) (= непотребом).

Так, Н. Шаповалова до порівняльних зворотів відносить такі побудови:

1) дієприкметникові звороти порівняльної семантики: Ті дротики виглядали невинно, мов ненароком потикані (І. Багрянний);

2) дієприслівникові звороти порівняльної семантики: Максим нагнувся, ніби поправляючи щось на ногах (І. Багрянний);

3) стійкі фразеологічні сполуки з динамічною ознакою в основі порівняння, утворені за моделлю: «показник сполучникового типу + об'єкт порівняння – іменник у формі називного відмінка»: І так їх жменя, та й ті щоб перегризлись, як собаки (А. Головка);

4) стійкі фразеологічні сполуки зі статичною ознакою в основі порівняння, що відповідають моделі: «показник сполучникового типу + об'єкт порівняння – іменник у формі називного відмінка»: Та й сини в мене ростуть: червоні, мов калина, дужі, мов дубці (О. Гончар);

5) стійкі утворення «показник + прикметник (дієприкметник)»: Як божевільний, побіг він до заводу (М. Хвильовий);

6) стійкі утворення «показник + іменник у формі непрямого відмінка»: Дарма й дівчаток потопили, мов кошенят (О. Лук'яненко);

7) нестійкі сполуки «реально-порівняльний показник + об'єкт порівняння – іменник (із поширювачем чи без) у формі називного відмінка» зі статичною ознакою в основі порівняння: ...Ніч ось така ж проплива над землею, тиха і свіжа, прозора, як спів (В. Сосюра); Йосип...завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка (М. Хвильовий);

8) нестійкі сполуки «реально-порівняльний показник + об'єкт порівняння – іменник (із поширювачем чи без) у формі називного відмінка» з динамічною ознакою в основі порівняння, на тій підставі, що граматична форма «відновлюваного» присудка не може бути точно встановленою: ...Максим прислухався, як вовк, аж у вухах дзвеніло від

напруження... (І. Багрянний);

9) нестійкі сполучення «показник + іменник у формі непрямого відмінка (з поширювачем чи без нього)»: ...хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої вирви, мов біля могили (І. Багрянний);

10) нестійкі сполучення «ірреально-порівняльний показник + іменник у формі називного відмінка (з поширювачем чи без нього) з динамічною або статичною ознакою в основі порівняння: Степ був сизий, мов крило орла (Г. Косинка);

11) нестійкі структури з реально-порівняльним показником, що традиційно кваліфікуються в сучасному мовознавстві як синкретичні: У травах коник, як зелений гном, на скрипку грає (М. Рильський). Семантика аналізованої компаративеми реалізується через контамінацію означального й обставинного значень;

12) конструкції, що відповідають моделі: «показник сполучникового типу + прислівник (або іменник в обставинному значенні)»: ...Небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні (М.Хвильовий) [13, с. 13–14].

Підсумуємо словами Н. Шаповалової: «Аналіз фактичного матеріалу дає підстави для встановлення таких основних критеріїв розрізнення порівняльних зворотів і підрядних порівняльних речень: 1) наявність / відсутність предиката; 2) загальний зміст компаративеми: доцільність / недоцільність відновлення присудка; 3) можливість встановлення граматичної форми присудка [13, с. 13].

Тому до порівняльних речень дослідниця відносить структури з пропущеним підметом, який легко можна відновити з головної частини (він жадібно ковтав зеленувату воду, так жадібно, мов [він] березовий сік пив (В. Кириченко), конструкції з відновлюваним присудком, який обов'язково має чіткі граматичні характеристики (світанок застиг, наче вираз страждання [застиг] на сірім, як постіль шпитальна, лиці (О. Забужко), структури, до складу яких входять придієсловні поширювачі (обставини, додатки) (отут ти вибродиш, немов діжа [вибродить] на хмелі (В. Стус) [13].

Таким чином, вирішальним для виділення неповних підрядних порівняльних речень визначаємо наявність одного з головних членів речення (підмета чи присудка), що свідчить про існування предикативності у неповній синтаксичній одиниці. При цьому інший головний член має легко відновлюватися з контексту.

Цей непростий матеріал знаходить відображення у шкільних підручниках. Так, найкраще, на нашу думку, це викладено у підручнику з української мови для 9 кл. загальноосвітніх навчальних закладів (автори – С. Єрмоленко та В. Сичова) [8, с. 116–120]. Тут наголошено: «Підрядне порівняльне потрібно відрізнити від порівняльного звороту. Підрядне порівняльне – це частина складнопідрядного речення, у якому є один або обидва головні члени. Хоча часто один із головних членів пропущений

(найчастіше присудок), але він є в головній частині. На змістову потребу присудка вказують обставина і додаток у підрядному порівняльному і наявність іншого головного члена» [8, с. 117]. Названими авторами дібрано такі речення до вправ, які не викликають сумнівів – де зворот, а де підрядне порівняльне.

Заслуговує на увагу матеріал, викладений авторами О. Глазовою та Ю. Кузнецовим у підручнику з рідної мови для 8-класників [4, с. 122–127]. Ознайомлюючи учнів із порівняльними зворотами, автори звертають їхню увагу на синтаксичну функцію останніх (що це не лише обставина, а й означення), спонукають до лінгвістичних спостережень (з якими членами речення пов'язуються порівняльні звороти), дають творчі завдання на використання названих одиниць в усному описі картини, письмовому описі улюбленого літературного героя, письмовому описі природи тощо. Особливу увагу звернено на виділення порівняльних зворотів пунктуаційно (коли кома ставиться / не ставиться), на їх відмежування від порівняльних присудків та прикладок із словом як. Цікавим є те, що учнів закликають позбутися мовних штампів – «заяжених» порівнянь, натомість користуватися «свіжими» відповідниками [4, с. 127].

Однак, попри всі відзначені позитиви, висловимо певні зауваження до речень, які пропонують учням для мовного аналізу. Взяти, хоча б, таке речення: Я гордий, мов козацький предок мій (Б. Олійник) (впр. 177). Тут мовиться не про абстрактну істоту, а швидше про конкретну, що мотивується присвійним займенником мій. Видається, що доречніше тут підставити у порівняння присудок, якого не вистачає (предок є гордим). Або ж у цій же вправі аналогічне речення: Співають, ідучи в вечірній млі, дівчата. Широкі їх пісні, як степ наш, як Дніпро (Л. Вишеславський). Як же бути з тими зауваженнями, що вказівка на конкретний предмет, особу тощо говорить не про абстрактний порівняльний зворот, а про неповне порівняльне? І доречніше тут підставити присудок головного речення.

Ще аналогічний приклад: На квітування на добро струмить Хрещатик, як Дніпро. Дніпро яскрить, немов Хрещатик (А. Камінчук) (впр. 178). Тут коментарі такі ж, зайве повторюватися.

Візьмемо підручник з української мови для 9 класу тих же авторів [5]. У визначенні (с. 110) йдеться і про те, що порівняльна частина може бути неповним реченням із пропущеним присудком (Я стрів тебе, як день волошку в житі (І. Редчиць)), хоча не зазначається, на які критерії треба звернути увагу, щоб відмежувати таке речення від порівняльних зворотів. Лише спонукають поміркувати, як це зробити. Здогадайтесь, любі учні, мовляв. Тут видається доречним зауваження Г. Могильницької: «Підручник – це книжка, з якої учень насамперед має дістати повний обсяг чіткої і науково вірогідної інформації. І якщо ми кажемо учням «подумайте і зробіть висновок», то в підручнику має бути вказівка, який же висновок і чому є правильним [12, с. 3]. Слушно ввести у навчальний

текст кількома реченнями критерії, про які йшлося вище, а не покладатися на мудрого вчителя, який сам пояснить дітям труднощі у розмежуванні названих одиниць. До речі, й не з усіма наведеними реченнями для розрізнення можна погодитися. Наприклад: Говерла, мов весільний коровай, стояла на столі Карпат широких (П. Воронько). Хіба не заміняється порівняння тут орудним відмінком? Думається, що це швидше порівняльний зворот, а не порівняльне підрядне, як стверджують автори.

На завершення проаналізуємо матеріал, присвячений порівняльному звороту, з підручника для 8 кл. шкіл з російською мовою навчання (автори Н. Бондаренко та А. Ярмолюк) [2, с. 98–101]. Уже у поясненні теоретичного матеріалу (с. 98) автори допускають чотири грубі граматичні помилки, називаючи порівняльними зворотами речення (див. і початок ст.): Пісні вилітають у світ, як соловейки із гнізда, на радість людям (Я. Гоян); Військо захвилювалося, неначе жито перед грозою (В. Шевчук); День, мов крапля у криницю, у глибоку ніч упав (М. Рильський). У цих реченнях у т. зв. «порівняльних зворотах» легко добудовується пропущений присудок із головного речення, адже кожне порівняння містить підмет і обставину місця, яка вказує на обов'язковість присудка. Отже, маємо не звороти, а яскраві приклади неповних порівняльних речень. У навчальних вправах автори так само допускають ті ж помилки, підмінюючи порівняльні звороти порівняльними реченнями (Так, як Саша, її ніхто не любив (О. Іваненко) (впр. 213); Велике серце, як і океан, ніколи не замерзає (Нар. творч.) (впр. 214); Як свічка від протягу, розмова раптом згасла; Небо звисало над нею зорями, як крилата яблуня цвітом (О. Гончар) (впр. 219) та ін.).

Таким чином, робимо висновок: аналізований у статті матеріал справді складний. Кожному філологу – чи то вчителю, чи то авторам шкільних підручників – спочатку треба добре розібратися у критеріях розрізнення порівняльного звороту і підрядного порівняльного речення, а вже потім добирати навчальний матеріал, цитований з художньої літератури. Буде доречним помістити згадані критерії і в підручники, а не вимагати від учнів лише самостійних висновків. Хай після лінгвістичного спостереження, відповідного аналізу, але правила мають бути!

Грамматика – не математика, де два на два – чотири, і тільки. Серед лінгвістів є різні точки зору на одне питання. Але ж граматична істина має панувати! Хочеться вірити, що шановні автори підручників для школи із української мови, де розкриваються питання синтаксису, будуть уважними, і не доведеться шукати помилок і писати про це чергові розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранник Д. Х. Порівняльні конструкції в українській мові // Дослідження з граматики і граматичної стилістики української мови:

- Зб. наук. праць / Д. Х. Баранник. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1980. – С. 6–16.
2. Бондаренко Н. В. Українська мова: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закладів з навч. рос. мовою / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. – К. : Освіта, 2008. – 336 с.
3. Вихованець І. Р. Порівняльний зворот // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К. : «Укр. Енциклопедія», 2000. – С. 467–468.
4. Глазова О. П. Рідна мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. – К. : «Педагогічна преса», 2009. – 240 с.
5. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2011. – 224 с.
6. Довженко А. Я. Сравнительные конструкции в художественных произведениях М. Коцюбинского: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – 19 с.
7. Довженко Г. Я. Неповні підрядні речення і другорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 6. – С. 31–35.
8. Єрмоленко С. Я. Українська мова: підр. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2009. – 304 с.
9. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 108 с.
10. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського : автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Марчук Олена Іванівна. – О., 2002. – 20 с.
11. Мацько Л. І. Порівняння // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К. : «Укр. Енциклопедія», 2000. – С. 469–470.
12. Могильницька Г. Розрізняймо порівняння, порівняльні звороти і підрядні речення з порівняльним змістом / Галина Могильницька // Дивослово. – 2010. – № 11. – С. 2–8.
13. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спеціальність 10.02.01 – українська мова. / Наталія Петрівна Шаповалова. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.